

ПОЗНАВАНЕТО НА ГРАМАТИЧНИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА МЕСТНИЯ ДИАЛЕКТ В ПОМОЩ НА УЧИТЕЛЯ ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК¹⁾

Илияна Гаравалова

Институт за български език – БАН

Резюме. Статията разглежда предимствата, които познаването на специфичните особености на местния диалект, отличаващи го от литературната норма, има при преподаване на български език в училище. Познаването на тези особености е от голямо значение за работа върху основни типове грешки, допускани от учениците в тяхната устна и писмена реч.

Keywords: dialect; teaching Bulgarian language in school; types students mistakes

Когато става дума за диалектите, първата асоциация, изникваща в паметта на всеки човек, е онази толкова близка и вдъхваща сигурност представа за родния край – бащината къща, безрезервната обич на баба и дядо и уюта на разговорите с тях, изпъстрени с леко странните и едновременно с това красиви и образни думи, които използваме единствено тук, но разбираме чудесно и възприемаме винаги като сигурен знак, че сме си у дома. За съжаление, съвременната икономическа обстановка, която е причина селата да обезлюдяват, хората да се стремят към големите градове, а бабите и дядовците да работят наравно с родителите или да се намират на стотици километри разстояние, прави тази картина все по-непозната за децата ни.

Никой не отрича всеизвестния факт, че териториалните говори са богатството на езика, че те са източник на уникална по своята многообразност, красота и експресивност лексика, че стоят в основата на книжовноезиковата норма и обогатяват книжовния език, а владееенето на диалекта, както и на умения за уместната му употреба, е една от най-важните езикови компетентности, свързани с обучението по роден език, които детето следва да усвои в училище. Едновременно с това обаче откъсването от рода и родното място, така типично за съвременния живот, прави това знание все по-книжно и теоретично, като по този начин се стига до ситуация, в която се налага разработването на трудове като „Кратък речник на диалектните думи“ (Antonova-Vasileva etc., 2001), за да могат учениците да разбират езика на класиците ни.

Безспорно лексиката е най-забележимата и атрактивна част от всеки диалект, но точно затова тя е и много по-ясно маркирана в съзнанието на говорещия като неуместна извън битовата сфера на общуване. Освен със специфичната си лексикална парадигма териториалните говори обаче се отличават и с наличието на своя строго специфична система от граматични норми, повече или по-малко различаваща се от книжовната. Именно те са много по-дълбоко вкоренени в съзнанието ни и затова са значително по-устойчиви и подлежат много по-трудно на промяна. За да заличи следите от родния си диалект при официално общуване, човек трябва да направи сериозни съзнателни усилия, началото на които се полага в училище.

Ето защо е от изключителна важност преподавателят по български език и литература да познава отлично местния териториален говор. Това би му помогнало да предвиди какви трудности ще имат учениците му при усвояването на книжовната норма и да подбере адекватни за конкретната ситуация мерки, за да бъдат постигнатите резултати оптимални. За илюстрация на казаното ще бъдат приведени няколко примера.

Най-важната фонетична диалектна особеност, която разделя българското езиково землище на две части – източно и западно наречие, е т.нар. променливо я. В зависимост от вида на застъпника на стб. ъ диалектите в рамките на българското езиково землище се делят на източни, които се характеризират с непрегласен (максимално близък до старинния изговор като широко *е* на старобългарската ятова гласна, който от синхронна гледна точка се пази само в част от родопските говори) и полупрегласен ятов изговор, и западни, за които е типичен прегласеният в *е* ятов изговор (Stojkov, 1993: 206; BDA 1988, к. № 2/1 и 2/2). Като се има предвид спецификата на книжовната норма, отнасяща се до ятовия преглас, нормално е да се очаква, че повече грешки в това отношение ще допускат учениците от Западна България. Проблемът обаче е доста по-комплициран. Носителите на западнобългарския прегласен ятов изговор обикновено добре осъзнават, че в това отношение родният им говор би могъл да ги подведе, и са особено внимателни. От друга страна, източните българи са със самочувствието, че що се отнася до променливото я, те говорят „правилно“. Това би могло да е изключително подвеждащо, особено в районите, за които е характерен широк застъпник на старобългарската ятова гласна, и би могло да доведе до прояви на хиперкоректност (срв.: вид *‘Али*, б *‘Али* и под.).

Друг основен въпрос от диалектната фонетика, който би могъл да доведе до задълбочаване на правописните проблеми, е наличието на редукция на широките гласни в слаба позиция. Традиционно се счита, че наличието на тази особеност е характерна черта на източните говори, докато при западните това явление не се забелязва (Stojkov, 1993: 211). Обобщените лингвогеографски изследвания по въпроса обаче категорично показват, че с наличието на редукция на гласни *е* не се характеризират редица източни по тип говори (странджанските, част от тракий-

ските и от разположените в близост до ятовия изоглосен пояс диалекти), докато явлението е типично за част от крайните северозападни и за много от същинските и крайните югозападни български говори (BDA, 1988, к. № 10). Изоглосата на това явление при останалите две широки гласни навлиза още по-дълбоко в западното наречие, като **a** се редуцира във всички диалекти на изток от линията Плевен – Тетевен – Пловдив – Ардино – Петрич – Солун, както и белослатинския, ломския, в част от крайните северозападни и в много от същинските и крайните югозападни български говори (BDA, 1988, к. № 12), а **o** – на изток от линията Лом – Враца – Своге – Панагюрище – Пазарджик – Разлог – Гоце Делчев – Солун и отново в част от крайните северозападни и в много от същинските и крайните югозападни български говори (BDA, 1988, к. № 11). Наличието на редукция в определен местен диалект би могла да доведе до проблеми с правописа на широките гласни извън ударение, особено при децата от началния етап на училищното образование. Ето защо учителите по български език от тези райони би следвало да отделят повече време на проблеми като принципа за единност при изписването на морфемите, както и да посветят повече време на упражнения с цел усвояване на практически техники за проверка на правописа в случай на колебание.

Някои морфологични диалектни особености също биха могли да се окажат в основата на системно допускани по отношение на книжовната норма граматични грешки. И естествено първенството в това отношение абсолютно заслужено принадлежи на членуването на съществителните от мъжки род в единствено число. Причината за това се открива в широко известния факт, че правилата за употреба на пълния и краткия определителен член при анализираната група имена са изцяло книжни и не са характерни за нито един от диалектите на естествения език. Освен това по отношение на морфологическата категория „неопределеност/определеност“ българската езикова територия демонстрира изключително разнообразие както от типове системи за членуване, така и от видове членни форманти (по-подробно по въпроса вж. Garavalova, 2014). При това следва да се има предвид, че ареалът на разпространение на еднокомпонентните определителни членове е много по-широк от този на двукомпонентните, което намира пряко отражение в подбора на упражнения в учебниците по български език. Ако обаче сте преподавател по роден език в район, където се употребява двусъставен (с наличие на съгласна **m** в състава му) формален показател за определеност, вашите ученици ще се затрудняват да открият грешни употреби не на пълния, а на краткия член, така че би било редно да отделите повече време на усвояването и затвърждаването именно на тези умения у тях.

Друг проблем с усвояването и прилагането на граматичната норма, който става все по-труден за пренебрегване с течение на времето, е т. нар. „мекане“, т.е. неправилната употреба на окончание **-ме** за 1л. мн. ч. сег. вр. и при глаголите от I и II спрежение. Ежедневието изобилства от примери, илюстриращи сериозността на този проблем, защото разглежданият тип грешка става все по-масово явление

както при обикновените хора, така и при водещи медийни звезди, политици и др. публични личности. Обяснението е изключително просто. Макар на пръв поглед анализираното явление да няма широк диалектен ареал на разпространение, тъй като се среща единствено на запад от линията Оряхово – Враца – Своге – Елин Пелин – Пазарджик – Велинград – Девин и в малка част от родопските говори (в Момчилградско, Крумовградско и Ардинско), огромна част от диалектите, разположени в рамките на българското езиково землище, допускат дублетност на ок. *-м/-ме* в тази част на глаголната парадигма (BDA, 1964, к.175; BDA 1966, к. 186; BDA, 1975, к.202; BDA 1981, к.264). Когато към това се прибави и по-голямата продуктивност на трето спрежение спрямо първо и второ, както и фактът, че водещите български медии са в Западна България и съответно техните водещи са носители на тази диалектна особеност и не се стараят да я избегнат, то контролирането на процеса става особено трудно. Затова, макар нормата за правилна употреба на ок. *-ме* в 1л. мн. ч. сег. вр. и при глаголите от I и II спрежение да е изключително проста, ясна и безизключителна, учениците срещат трудности при прилагането ѝ.

Друг вид граматична грешка, която обаче се характеризира с голяма фреквентност на употреба дори в разговорната форма на книжовния ни език, е замяната на винителната/дателната с именителна форма на личното местоимение в изрази от типа „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“. Това лингвистично явление има изключително широка диалектна основа. То е характерно за всички северозападни, мизийски и странджански говори, за огромното мнозинство от балканските, тракийските и същинските югозападни диалекти, както и за някои единични родопски, западнорупски и крайни югозападни български говори (Garavalova, 2015). Към това следва да бъдат прибавени и обширните вариантни зони, в които правилната употреба на винителната или дателната местоименна форма се среща успоредно с използването на именителната. Големият ареал на разпространение на анализираното граматично явление, както и широкото навлизане (въпреки нормативните ограничения) на този тип местоименни конструкции в книжовния език, е категорично доказателство за жизнеността и функционалността им. Това по недвусмислен начин индицира наличието на сериозно системно основание на граматично равнище за тяхната устойчивост – тенденцията за развой към аналитизъм, която е една от основните развойни тенденции, на които се подчинява българският език (Garavalova, 2015). Именно сериозната мотивираност на разглежданата замяна на равнище езикова система, сигурността, че грешка в разбирането не би могла да се получи, тъй като съпътстващото първата лична местоименна форма кратко местоимение носи всички необходими за осмислянето на фразата граматични характеристики, прави този тип грешки много трудни за отстраняване. Ето защо още при уроците за усвояване на знания за личните местоимения този проблем трябва задължително да присъства и по него да се работи продължително и систематично.

Темата за ползата от познанията по диалектология при преподаването на книжовен български език в училищата е много интересна и изключително

широка. Към приведените по-горе примери могат да се добавят още много от областта не само на фонетиката и морфологията, но и на синтаксиса, лексикологията и фразеологията. Целта на тази разработка не е абсолютна изчерпателност по въпроса, а акцентиране върху факта, че изключителното богатство от трудове, създавани в Секцията за българска диалектология и лингвистична география към ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН, могат да бъдат от полза на учителите в ежедневната им битка с неграмотността. Основни познания за всеки диалект могат да бъдат получени лесно и бързо чрез Говорещата карта на българските диалекти, поместена на сайта на Института (http://ibl.bas.bg/bulgarian_dialects/), от публикуваните томовете на БДА (BDA 1964; BDA 1966; BDA 1975; BDA 1981; BDA 1988; BDA 2001; BDA 2016), както и от широк спектър диалектоложки разработки.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Текстът е представен по време на форума „Изследователски подходи в обучението по български език“ (София, 2016 г.). Организатор на събитието е Институтът за български език – Българска академия на науките.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Antonova-Vasileva, L. & Keremidchieva, Sl. (2001). Kratak rechnik na dialektните dumi. Planeta 3, Sofia. [Антонова-Василева, Л. & Керемидчиева, С. (2001). *Кратък речник на диалектните думи*. Планета 3, С.]
- BDA (1964). *Balgarski dialekten atlas. Jugoztochna Bulgaria. Ch. I. Karti. Ч. II. Statii. Kommentari. Pokazalzi.* (Avt. kolektiv), Izd. na BAS, Sofia. [БДА (1964). *Български диалектен атлас. Югоизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (Авт. колектив), Изд. на БАН, С.]
- BDA (1966). *Balgarski dialekten atlas. Severoztochna Bulgaria. Ch. I. Karti. Ч. II. Statii. Kommentari. Pokazalzi.* (Avt. kolektiv), Izd. na BAS, Sofia. [БДА (1966). *Български диалектен атлас. Североизточна България. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (Авт. колектив), Изд. на БАН, С.]
- BDA (1975). *Balgarski dialekten atlas. Jugozapadna Bulgaria. Ch. I. Karti. Ч. II. Statii. Kommentari. Pokazalzi.* (Avt. kolektiv), Izd. na BAS, Sofia. [БДА (1975). *Български диалектен атлас. Югозападна България. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (Авт. колектив), Изд. на БАН, С.]
- BDA (1981). *Balgarski dialekten atlas. Severozapadna Bulgaria. Ch. I. Karti. Ч. II. Statii. Kommentari. Pokazalzi.* (Avt. kolektiv), Izd. na BAS, Sofia. [БДА (1981). *Български диалектен атлас. Северозападна*

- България. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив), Изд. на БАН, С.]
- BDA (1988). *Balgarski dialekten atlas. Obobstavast tom. Vstapitelna chast.* Izd. na BAS, Sofia. [БДА (1988). *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Встъпителна част.* Изд. на БАН, С.]
- BDA (2001). *Balgarski dialekten atlas. Obobstavast tom. Ch. I – III. Fonetika. Akzentologia. Leksika.* (Avt. kolektiv), Trud, Sofia. [БДА (2001). *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика.* (Авт. колектив), Труд, С.]
- BDA (2016). *Balgarski dialekten atlas. Obobstavast tom. Ch. Morfologia.* (Avt. kolektiv), Prof. M. Drinov, Sofia. [БДА. (2016). *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. Морфология.* (Авт. колектив), Проф. М. Дринов, С.]
- Garavalova, I. (2014). *Chlenuvaneto na sastestvitelnite imena v bulgarskite govori*, Avangard prima, Sofia. [Гаравалова, И. (2014). *Членуването на съществителните имена в българските говори*, Авангард прима, С.]
- Garavalova, I. (2015). Prichini za pojavata na izrazi ot tipa: „az me boli rakata“, „az mi se jade“ v bulgarskata rech (ot gledna tochka na ezikovata tipologia), *Bulgarski ezik*, 1, 93 – 110. [Гаравалова, И. (2015). Причини за появата на изрази от типа: „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“ в българската реч (от гледна точка на езиковата типология). *Български език*, 1, стр. 93 – 110.]
- Stojkov, St. (1993). *Balgarska dialektologija.* Prof. M. Drinov, Sofia. [Стойков, Ст. (1993). *Българска диалектология.* Изд. на БАН, С.]

KNOWING GRAMMATICAL PARTICULARITIES OF THE NATIVE DIALECT IN HELP OF THE BULGARIAN LANGUAGE TEACHER

Abstract. The article considers the advantages of knowing the specific particles of the native dialect, which differentiate it from the literary norm, for teaching Bulgarian language in school. They are particularly heartening for the basic types of mistakes at students writing and verbal manifestation which can be expected and can be main criterion for the teacher in determination of that, which part of the school subject needs to be accented on.

✉ **Dr. Iliyana Garavalova, Assist. Prof.**

Department for Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia, Bulgaria
E-mail: garina@abv.bg